

عوامل موثر در شکل‌گیری محوطه تاریخی سرمشهد با توجه به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

علیرضا ابوالاحرار

دانشجوی دکتری تخصصی رشته باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

alireza.abolahrar@gmail.com

محمد رضا سعیدی (نویسنده مسئول)

استادیار پژوهشی، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی سمت، تهران، ایران.

saeedi@samt.ac.ir

رضا شعبانی صمغ آبادی

استاد گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

shabanisamghabadi@gmail.com

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۲۱ دوره ۱۹ شماره ۷۵ زمستان ۱۴۰۳ صفحه ۲۸-۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲

چکیده

روستای سرمشهد در دهستان دادین، از بخش جره-بالاده شهرستان کازرون در استان فارس و در ۳۰ کیلومتری غرب شهر بالاده قرار دارد. محوطه باستانی سرمشهد در حدود ۷ کیلومتری این روستا در میان دشتی هموار و وسیع در میان دو رشته کوه واقع شده است. نقش برجسته بهرام دوم و کتیبه معروف کرتیر در مجاورت این محوطه بزرگ، گویای اهمیت این منطقه در زمان ساسانیان است. محوطه تاریخی سرمشهد به وسعت تقریبی ۶۰۰ هکتار یکی از بزرگترین مناطقی است که آثار دوره ساسانی در آن قابل مشاهده است. نتایج بررسی روشمند باستان‌شناسی در این محوطه پیشینه آن را دوره ساسانی تا اواخر قرن ششم هجری قمری معرفی می‌کند، جغرافی نویسان اسلامی از سده سوم تا قرن نهم هجری قمری، از این محوطه با عنوان دشت بارین و غندجان نام برده‌اند. این نوشتار با مطالعه آثار جغرافی نویسان و مورخان اسلامی و نتایج پژوهش‌های باستان‌شناسی، به بررسی آثار برجای مانده در محوطه تاریخی سرمشهد می‌پردازد و در انتها عوامل موثر در شکل‌گیری این محوطه و ارتباط آن با نام‌جای دشت بارین و غندجان در منابع اسلامی را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد.^۱

کلید واژه: استان فارس، دوره ساسانی، سرمشهد، جغرافی نویسان اسلامی، دشت بارین، غندجان

---

۱ این پژوهش برآمده از پایان نامه دکترای رشته باستان‌شناسی با عنوان "بررسی و تحلیل هنر شهر سازی دوره ساسانی در استان فارس مطالعه موردی محوطه تاریخی سرمشهد" است.

در شکل‌گیری و گسترش شهرها، عوامل جغرافیایی و محیطی، و عملکرد انسان در چهارچوب این عوامل، نقش ویژه‌ای دارد. پیدایش شهر در ایران تابع تحولات تاریخی و چگونگی ساختار اجتماعی آن بوده است. نگاهی به این تحولات، روند شهرنشینی در فارس را به خوبی بیان می‌کند، شهرنشینی در فارس، قبل از حضور اقوام پارسی در این منطقه شکل می‌گیرد، ملیان در ۴۶ کیلومتری غرب تخت جمشید، با وسعت بیش از ۲۰۰ هکتار نخستین شهر بزرگ و وسیع فارس بود که بر اساس کتیبه‌های بدست آمده از کاوش‌های آن، همان شهر آنتشان در متون سومری و نخستین پایتخت ایلامیان بوده است. نام پارس برای نخستین بار در دوره شلمنصر سوم (۸۵۸-۸۲۴ پ.م) در منابع و سالنامه‌های آشوری به صورت پرسوآ ظاهر می‌شود و پس از آن نیز به اسامی مکان‌های پرسوآ، پرسوآش، پرسمش و پرسومش اشاره شده است (زرین کوب ۱۳۹۶) پارس در زمان ساسانیان به عنوان خاستگاه آنها و مرکز دستگاه دینی زرتشتی، بزرگترین ناحیه جنوب ایران محسوب می‌شد و ساسانیان خود را وارث هخامنشیان می‌دانستند. شاپور در ابتدای کتیبه خود در کعبه زرتشت پس از معرفی خود، از ایالت‌هایی نام برده است که امپراتوری ساسانیان را تشکیل می‌دهند. نام پارس در ابتدای این فهرست نشان از اهمیت این ناحیه دارد (مارکوات، ۱۳۷۳: ۶۳). شاهان ساسانی توجه بسیاری به آبادانی و ساختن شهرها داشته‌اند و در کتاب شهرستانهای ایران به نام برخی از شهرهایی که توسط پادشاهان ساسانی ساخته شده است اشاره می‌کند (whitcomb, 1979: 64). چهار شهر مهم دوره ساسانی استخر، دارابگرد، بیشاپور و اردشیرخُره، و محوطه‌های استقرار فراوانی از این دوره در استان فارس قرار گرفته است. محوطه تاریخی اسلامی سرمشهد در ۶۵ کیلومتری جنوب غرب شهر کازرون در استان فارس، یکی از محوطه‌های باستانی به جای مانده از دوره ساسانی است که تا قرن ششم هجری قمری سکونت در آن ادامه داشته و جغرافی نویسان اسلامی از قرن سوم تا قرن نهم هجری قمری از این محوطه به عنوان دشت بارین و غندجان نام برده‌اند. از آنجا که قلمرو ساسانیان، محدوده جغرافیایی وسیعی را شامل می‌شود و اطلاعاتی که منابع تاریخی و پژوهش‌های باستان‌شناسی در اختیار ما می‌گذارند نسبت به این گستردگی، محدود است. پژوهش و مطالعه در محوطه‌های کمتر شناخته شده‌ای همانند محوطه تاریخی سرمشهد، می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در

رابطه با پراکندگی جمعیت، تجارت، تولیدات صنعتی، وضعیت راه‌ها و مناسبات اجتماعی و مذهبی در اختیار محققین قرار دهد.

این پژوهش بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده و پس از جمع‌آوری اطلاعات از منابع مکتوب، با استفاده از روش تطبیقی، این داده‌ها با مدارک و شواهد بدست آمده از بازدید و پیمایش میدانی و پژوهش‌های باستان‌شناسی، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

اولین مطالعات باستان‌شناسی در محوطه تاریخی سرمشهد توسط باستان‌شناس آلمانی ارنست هرتسفلد انجام شده است، وی در سال ۱۹۲۴م برای نخستین بار، کتیبه کرتیر و نقش برجسته بهرام دوم را شناسایی و معرفی می‌کند (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۱۶۸). نخستین بررسی روشمند باستان‌شناسی در سال ۱۳۸۵ش توسط سعید ابراهیمی در این محوطه انجام شده است. وی پس از توصیف محوطه و آثار شاخص آن، با مطالعه سفال‌های بدست آمده از این بررسی قدمت محوطه سرمشهد را دوره ساسانی تا قرن ششم هجری قمری معرفی می‌کند. (ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۲۱). از سال ۱۹۲۴ میلادی تا به امروز، محققان و باستان‌شناسان در رابطه با شهر غندجان و محوطه تاریخی سرمشهد پژوهش‌هایی انجام داده‌اند. (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۸۱؛ مصطفوی، ۱۳۷۵: ۱۱۸؛ ترومپلمن، ۱۳۷۲: ۳۰؛ مصطفوی، ۱۳۲۹: ۴۲-۳۵؛ ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۸۰؛ ثواب، ۱۳۸۵: ۱۹۲؛ قاسمی، ۱۳۸۶؛ ابوالاحرار-ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۸۰؛ قاسمی، ۱۳۸۹؛ نیکنامی-فاضل، ۱۳۹۴؛ Ghasemi, 2009؛ Miri, 2012: 46؛ Ghasemi, 2012؛ Iranica, 2018: 3؛ Whitcomb, 1979: 64؛ Upton, 2011: 19). و ... در انتهای این نوشتار پیشینه پژوهش‌های انجام شده در این محوطه به ترتیب زمانی در جدول شماره ۱ ارائه شده است (جدول ۱). علاوه بر این، نام‌جای دشت بارین و غندجان، در آثار جغرافی نویسان اسلامی نیز در جدول شماره ۲ مورد بررسی قرار گرفته است (جدول ۲).

موقعیت جغرافیایی محوطه تاریخی اسلامی سرمشهد

روستای سرمشهد در جنوب غربی استان فارس در دهستان دادین از بخش جره بالاده شهرستان کازرون (در فاصله ۷۵ کیلومتری جنوب شهر کازرون) و در ۳۰ کیلومتری غرب شهر بالاده، قرار دارد. محوطه تاریخی سرمشهد با وسعتی در حدود ۶۰۰ هکتار، در ۴ کیلومتری روستای سرمشهد امروزی، و در مجاورت روستای تل سامان در عرض جغرافیایی ۲۹.۱۵.۸ و طول ۵۱.۴۳.۵۴ متر و

ارتفاع ۸۷۴ متر از سطح دریا واقع شده است. (تصویر ۱) این محوطه در دشتی هموار و وسیع در میان دو رشته کوه، یکی در شرق به نام کوهستان گچ داربلوط با ۹۰۰ متر ارتفاع و دیگری در غرب آن، به نام کوه سلک (سروک) با ۱۵۰۰ متر ارتفاع، قرار گرفته است.

موقعیت مکانی غندجان و دشت بارین در متون اسلامی

اعراب تقسیم ایالت فارس را به پنج ولایت بزرگ، که هر کدام یک کوره^۲ نامیده می شد، از پادشاهان ساسانی به ارث بردند. پنج کوره عبارتند از: اول کوره ی اردشیر خَره که شهر شیراز مرکز آن کوره و هم مرکز ایالت فارس بود، دوم کوره شاپور خره که مرکز آن شهر شاپور بود، سوم ارجان که شهری به همین نام مرکز آن بود، چهارم اصطخر که شهر قدیمی پرسپولیس پایتخت فارس در عهد ساسانی مرکز آن بود و پنجم کوره ی دارابجرد که شهری به همین نام مرکز آن بود. (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۹۸) اولین بار در آثار مورخان و جغرافی نویسان اسلامی در نوشته های طبری به ابروان در دشت بارین در ولایت اردشیر خَره اشاره شده است. استخری در سده چهارم هجری قمری علاوه بر دشت بارین به شهر غندجان نیز در این منطقه اشاره می کند، قبل از آن، طبری، ابن خردادبه و ابن فقیه، تنها از دشت بارین در این منطقه نام برده اند. ابن خردادبه (۲۱۱-۳۰۰ ه ق)، ابن فقیه (۲۵۵ ه ق - ۳۳۰ ه ق)، ابن بلخی (۴۹۸ ه ق)، مستوفی (۶۸۰-۷۵۰ ه ق) و حافظ ابرو (۷۶۳-۸۳۴ ه ق)، غندجان و دشت بارین را قسمتی از کوره شاپور خوره معرفی کرده اند، اما طبری (۳۱۰-۲۲۴ ه ق)، استخری (۳۴۰ ه ق)، ابن حوقل (۳۶۷ ه ق)، مقدسی (۳۳۴ ه ق) و حموی (۶۲۶-۵۷۴ ه ق) آن را یکی از مناطق کوره اردشیر خوره نام برده اند (طبری، ۱۳۸۶: ۶۲۵). برای نخستین بار ابن بلخی و پس از آن حافظ ابرو در توصیف راه ها، در مسیر شیراز به اعمال سیف و نجیرم، به نام غندجان اشاره می کنند. در این مسیر مسافت بین جره و غندجان ۴ فرسنگ و فاصله غندجان تا تَوَج ۱۲ فرسنگ است^۳. (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۵، ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۸). (تصویر ۲)

عوامل موثر در شکل گیری محوطه تاریخی سر مشهد

۲ رجوع شود به: سخنرانی دکتر سیداحمد رضا قائم مقامی در نشست "مفهوم xwpaa خورا در باستان و بازخوانی معاصر آن" دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۷ دی ماه ۱۳۹۷

۳ از شیراز تا اعمال سیف و نه فرسنگ: منزل اول: ماصرم، هفت فرسنگ، منزل دوم: رودبال سجان، شش فرسنگ، منزل سوم جره سه فرسنگ، منزل چهارم: غندجان چهار فرسنگ، منزل پنجم: روالذیوان، شش فرسنگ، منزل ششم: توج، شش فرسنگ، منزل هفتم: سیف هفت فرسنگ، و از شیراز تا نجیرم شصت و پنج فرسنگ: چهار منزل تا غندجان هم بدین راه کی یاد کرده آمد، بیست فرسنگ، منزل پنجم: پوشکان، هفت فرسنگ، منزل ششم پوشکانات، پنج فرسنگ، منزل هفتم دبه شناتا، ده فرسنگ، منزل هشتم ماندستان هشت فرسنگ، منزل نهم: آخر ماندستان، هفت فرسنگ، منزل دهم نجیرم، هشت فرسنگ. (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۵) منزل اول ماصرم هفت فرسنگ، منزل دوم رودبال سجان شش فرسنگ، منزل سیم جره سه فرسنگ، منزل چهارم غندجان چهار فرسنگ، منزل پنجم ذوالریوان شش فرسنگ، منزل ششم برج شش فرسنگ، منزل هفتم نجیرم هشت فرسنگ (ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۸).

قرار گرفتن محوطه تاریخی سرمشهد در انتهای یک دشت میان کوهی و ساخت قلعه‌های دیده‌بانی و دفاعی در اطراف آن، این محوطه را به مکانی امن برای ایجاد شهر تبدیل کرده است. ایجاد مراکز جمعیتی در دشت‌های میان کوهی که دسترسی مستقیم به منابع آب ندارند، بدون استفاده از روشهای کنترل آب امکان‌پذیر نیست. نتایج بررسی‌های باستان‌شناختی انجام شده در خوزستان، ارتباط مستقیم میان رشد شهرنشینی و ایجاد مراکز جمعیتی در دوره ساسانی و استفاده از شیوه‌های پیشرفته و کارآمد آبیاری و انتقال آب را اثبات نموده است. انتقال آب از سفره‌های زیر زمینی بوسیله رشته قنات و چاه‌ها و هدایت آب‌های سطحی بوسیله ایجاد کانال و نگهداری از آنها در آب‌انبار و مخازن آب، روشهای تامین آب در محوطه تاریخی سرمشهد بوده است. افزون بر این بر اساس آثار بجای مانده از جغرافی‌نویسان اسلامی و شواهد باستان‌شناسی، سرمشهد در مسیر یکی از جاده‌های کاروان‌رو قرار داشته است. عبور یکی از راههای مهم تجاری آن زمان از شهر استخر به سمت خلیج فارس و دسترسی آسان به دو شهر مهم اردشیر خوره و بیشاپور را می‌توان یک عامل مهم در ایجاد این محوطه تاریخی دانست. نقش برجسته بهرام دوم و کتیبه بزرگ کرتیر یکی از موبدان متنفذ دوره ساسانی در نزدیکی این محوطه نیز نشان از اهمیت مذهبی و سیاسی این منطقه برای ایجاد شهر دارد. در ادامه موارد ذکر شده به تفصیل ارائه می‌شود.

منابع آب و شیوه‌های آب‌رسانی در محوطه سرمشهد

دسترسی به منابع آب پایدار با توجه به شرایط اقلیمی نیمه خشک ایران در شکل‌گیری استقرارگاه‌های اولیه و پس از آن، شهرها همواره نقشی تعیین‌کننده داشته است. ساسانیان با معرفی روشهای جدید آبیاری، قسمت‌هایی از کوهپایه‌ها که در گذشته خالی از سکنه بود را تبدیل به مراکز جمعیتی کردند. سیستم کنترل آب و کشاورزی دیم در زمان ساسانیان از روشهایی برای محافظت و استفاده بهینه از آب باران بکار گرفته شده است، در این فرایند آب را از یک منبع مانند رودخانه یا چشمه بوسیله کانال‌ها و قنات‌ها به مناطق مسکونی هدایت می‌کردند. در برخی موارد این کنترل آب از طریق ساخت دیوارهایی با سطح شیب ملایم و از جنس سنگ‌های تراش‌نخورده ایجاد می‌شده است (Neely, 1974:28). در کارنامه اردشیر بابکان، در چارچوب روایی و داستانی، شماری از فعالیت‌های عمرانی اردشیر نام برده شده است که در بین آنها به ساخت اردشیر خوره و ایجاد سیستم آبرسانی، کانال‌ها و تونل‌های آب در بستر صخره‌ای کوه اشاره می‌شود (مشکور، ۱۳۶۹-).

پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۲۲۵). در شهر های ساسانی ما شاهد استفاده از فن آوری های مختلف در زمینه بهره برداری از آب هستیم، شواهد باستان شناسی در محوطه ها و شهرهای ساسانی نیز موید این موضوع است. در محوطه تاریخی سرمشهد، فرایند بهره گیری از سفره های آب زیر زمینی، آبهای سطحی و بارشهای فصلی، با ساخت قنات، چاه، آب انبار و مخازن آب، انجام شده است.

قنات: قنات یک نظام آبرسانی است که از دیر باز در ایران وجود داشته است و مهمترین و متداول ترین وسیله بهره برداری از منابع حیاتی آب زیرزمینی در مناطق خشک و نیمه خشک بوده است. تنها منبع آب دائمی و قابل اتکا در منطقه سرمشهد، قنات تنگ قنات است. این قنات در ۷۰۰ متری غرب روستای سرمشهد در تنگه ای به همین نام قرار گرفته است. با توجه به تعداد کم حلقه های چاه و طول کم آن، می توان این رشته قنات را از نوع چشمه قنات دانست که سازندگان آن، آب یک چشمه را با استفاده از چند حلقه چاه و کانالهای مرتبط به پایین تنگ هدایت کرده اند. در آثار جغرافی نویسان اسلامی نیز یکی از منابع آبی قابل شرب شهر غندجان را، یک چشمه معرفی کرده اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۴۳، ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۳، مستوفی ۱۳۶۲: ۱۵۴، ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۳).^۴ آب این قنات در گذشته توسط کانالهایی که بقایای آن هنوز در بدنه کوه مشاهده می شود به منطقه میان کوهی و آسیابی که در این منطقه قرار دارد هدایت می شده است. (تصویر ۴) آب این قنات شیرین و قابل شرب است و امروزه آب شرب روستای سرمشهد از این قنات تامین می گردد. در دامنه کوههای جنوب غرب محوطه سرمشهد در دامنه کوه سلبک (سروک) چند رشته قنات قابل شناسایی است که تمامی این قناتها به محوطه تاریخی سرمشهد منتهی می گردند. (تصویر شماره ۵)

تل خندق: تل خندق به سازه هایی دایره ای یا چهار گوش با اندازه و ابعاد مختلف گفته می شود که در اطراف آن خندقی ایجاد شده است، دو سازه تل خندق، به نام های تل خندق سرمشهد و حسین آباد در دشت سرمشهد شناسایی شده است. نخستین بار ترومپلمن تل خندق سرمشهد را برج

۴ دشت بارین: شهرست که نه روستا و نه و باغستان دارد و نه آئین از آبی باریک می آشامند. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۴۳) غندیجان به پاری دشت باری (باری) گویند و شهرکی است، هوای آن گرم سیر و آب چاه شور و یک چشمه کوچک است و هیچ آب دیگر ندارد و غله آنجا بختش باشد و جامع و منبر دارد و اهل فضل از آنجا بسیار خیزد و کفش گر و جولا بسیار بود. (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۳) غندجان در تلفظ دشت بارین گویند. شهری کوچک است و گرمسیر و یک چشمه کوچک دارد و آب چاهش شور باشد و غله آنجا نمی باشد و مردم آنجا بیشتر کفشگر و جولا باشند و از آنجا اهل فضل برخاسته اند. (مستوفی ۱۳۶۲: ۱۵۴) و به پاری دشت باری گویند شهرکی است، هوای آن گرمسیر است و آب چاه شور باشد، و یک چشمه کوچک است و هیچ آب دیگر ندارد، و غله آنجا هم دیمه کارند، و کفشگر و جولا به بسیار باشد. و از آن موضع بعضی اهل برخاسته اند (ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۳)

خاموشان معرفی کرده و به عقیده وی این سازه‌ها مرتبط با آیین تدفین در دوره ساسانی است (ترومپلمن، ۱۳۷۲: ۲۹). قاسمی با توجه به نوع دیواره و پلان مدور و خندق اطراف این سازه‌ها، کاربری دفاعی و حفاظتی برای آنها پیشنهاد می‌کند (قاسمی، ۱۳۸۹: ۹۵). با در نظر گرفتن موقعیت قرارگیری این سازه‌ها در نزدیکی زمین‌های کشاورزی و در مسیر مسیل و مظهر قنات‌ها، کاربری مخزن و یا محلی برای ذخیره آب، امکان‌پذیرتر به نظر می‌رسد (جواهری، ۱۳۷۸: ۶۹، ابوالاحرار-ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۸۰). (تصویر ۶)

آب انبار: در محوطه تاریخی سرمشهد، به منظور مدیریت روان آب‌ها و تامین آب شرب، از آب انبار استفاده می‌شده که امروزه در قسمت‌های مختلف این محوطه بقایای این سازه‌ها دیده می‌شود. در آثار جغرافی نویسان و مورخان اسلامی نیز در مورد منابع آب این منطقه، به آب انبار (مصانع) اشاره شده است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۶۰، ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۷۵).^۵ مصالح بکار رفته در این آب انبارها سنگ و ملات گچ و ساروج است. با توجه به گرمای شدید و تبخیر آب، اکثر آب انبارها دارای سقف قوسی شکل بوده که در موارد شناسایی شده در محوطه سرمشهد، همگی از بین رفته و نمونه‌های سالم آن را می‌توان در محوطه‌های اطراف سرمشهد مشاهده کرد. عرض این آب انبارها بین ۳ تا ۴.۵ متر و طول آنها ۶ تا ۱۳ متر است (تصویر ۷). در این میان، تنها پلان آب انبار تنگ قنات، متفاوت بوده و دایره‌ای شکل است.

چاه: در محوطه تاریخی سرمشهد با توجه به اینکه اکثر رودخانه‌ها، فصلی بوده و میزان نزولات جوی کم است، به منظور دسترسی به سفره‌های آب زیرزمینی علاوه بر قنات از چاه نیز استفاده شده است و بقایای آن امروزه در سطح محوطه قابل شناسایی است. ابن بلخی، حمد الله مستوفی و حافظ ابرو، چاه را یکی از منابع آب غندجان معرفی می‌کنند.^۶ (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۳، مستوفی

۵ قلعہ رم روان به نزدیک غندجان و آن حدودست قلعہ ای محکم، ہواء آن گرم سیرست و آب آن از مصنع ہا (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۷۵) قلعہ دم زوان-بحدود غنديجان جای محکم است و ہوايش گرم سیرست و آبش از مصانع (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۶۰)

۶ «غنديجان به پارسی دشت باری (باری) گویند و شهرکی است، ہوای آن گرم سیر و آب چاہ شور و یک چشمہ کوچک است و هیچ آب دیگر ندارد و غلہ آنجا بخش باشد و جامع و منبر دارد و اہل فضل از آنجا بسیار خیزد و کفش گر و جولاہ بسیار بود.» (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۳) و به پارسی دشت باری گویند شهرکی است، ہوای آن گرم سیر است و آب چاہ شور باشد، و یک چشمہ کوچک است و هیچ آب دیگر ندارد، و غلہ آنجا ہم دیمہ کارند، و کفشگر و جولاہہ بسیار باشد، و از آن موضع بعضی اہل برخاستہ اند (ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۳)

۱۳۶۲: ۱۵۴، ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۳) اکثر چاه‌های شناسایی شده در محوطه تاریخی سرمشهد از نوع چاه-های گاورو هستند. در چاه‌های گاورو، جایی را که گاو در آن بالا و پایین می‌شود و با این رفت و آمد دلو^۷ پر از آب را از چاه بالا می‌کشد، گاورو می‌نامند (جواهری، ۱۳۷۸: ۱۹۵).

چشمه های برگ شیرین و رودخانه شور عبدالعلی: در حد فاصل کوه های برگ شیرین (barg shirin) و پریتیم (par yatim) و به فاصله ۸۰۰ متری غرب رودخانه دالکی در محلی به نام برگ شیرین (برکه شیرین) چشمه‌هایی وجود دارد که آب این چشمه‌ها به همراه آبراهه‌ها و مسیل‌هایی که از کوه برگ شیرین رو به این محل دارند، همگی سرچشمه های رودخانه شور عبدالعلی را تشکیل می‌دهند که مقداری از آب آن به سمت شرق روانه شده و به رودخانه دالکی می‌ریزد و مابقی توسط رودخانه شور عبدالعلی به سمت دشت بارین سرازیر شده و در میانه‌ی راه، آب چشمه های آب گرم نوجین به آن پیوسته و به روستاهایی که در جنوب دشت سرمشهد قرار دارند (قنات باغ، کورکی و خنگ سوار) روانه می‌شود. شاخه‌ای از این رودخانه پس از پشت سر گذاشتن کوه دار بلوط در حاشیه آن به سمت غرب و روستای حسین آباد جریان پیدا می‌کند و به نظر می‌رسد با توجه به شیب زمین، امتداد آن به سمت شمال غرب، با ایجاد کانال و تنظیم شیب آن میسر می‌شود. این رودخانه فصلی است و در فصل تابستان میزان آب‌دهی این چشمه‌ها به اندازه‌ای نیست که از سمت جنوب و غرب کوه های برگ شیرین، به سمت دشت بارین جاری شود. (تصویر ۸)

استحکامات دفاعی در محوطه تاریخی سرمشهد

ساسانیان مکان احداث شهر را جایی انتخاب می‌کردند که حداقل یک طرف آن متکی به کوه یا رودخانه و یا مانع طبیعی باشد تا بدینوسیله دستیابی به آن مشکل شود، (پازوکی، ۱۳۷۶: ۸۸) و در ارتفاعات مشرف به شهرها قلعه‌هایی برای حفاظت از شهر ساخته می‌شد. اولین قلعه شناخته شده از دوره ساسانی قلعه دختر در فیروزآباد (اردشیر خوره) است. مصالح بکار رفته در ساخت قلاع این دوره عمدتاً سنگ های تراش نخورده با ملات گچ و ساروج است. محوطه تاریخی سرمشهد، با قرار گرفتن بین دو رشته کوه در انتهای دشت سرمشهد (دشت بارین) از سه جهت محافظت می‌شود و مانند یک حصار طبیعی این محوطه را در بر می‌گیرد. یکی از دلایل عدم وجود بارو و

۷ دول آوندیست پوستی که با آن آب را از چاه می‌کشند. مردم فارس آن را به همین نام می‌شناسند، گرچه در برخی جاها دلو می‌خوانندش (جواهری، ۱۳۷۸: ۲۰۰)

حصار در اطراف این شهر نیز همین عامل طبیعی است. از این ارتفاعات مانند سایر شهرهای ساسانی، برای ساخت قلعه‌های دیده‌بانی و نگهبانی استفاده شده است. در این محوطه شش بنای دفاعی شناسایی شده که بزرگترین و مهمترین آنها قلعه تیر است.

قلعه تیر: تنها راه دسترسی آسان و بدون موانع طبیعی، راه ارتباطی سرمشهد به قنات باغ و در نهایت اردشیر خوره است. در مجاورت همین منطقه و در امتداد کوه سروک در سمت جنوب غربی دشت سرمشهد، قسمتی از کوه در دشت پیشروی کرده و محلی مناسب برای ساخت استحکامات دفاعی و دیدبانی را فراهم نموده است، سازندگان شهر از این امکان استفاده نموده و قلعه‌ای بر فراز آن بنا کرده‌اند این قلعه به **قلعه تیر** معروف است (تصویر ۹). قلعه تیر دارای دیواری مستحکم است که دیوار ضلع غربی آن سالم تر از قسمتهای دیگر است. این قلعه از سنگ و ملات گچ و ساروج ساخته شده است. با توجه به نوع معماری، مصالح بکار رفته و سفالهای بدست آمده از این قلعه، قدمت آن، دوره ساسانی معرفی می‌شود. ابن بلخی و مستوفی در توصیف شهر غندجان به قلعه‌ای محکم و استوار به نام قلعه رم *روان* یا *دم زوان* اشاره می‌کند^۸ (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۷۵، مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۶۰). با توجه به وسعت و استحکام این قلعه و آب انبارهای موجود در آن، شرح توصیفات مورخین می‌تواند با قلعه تیر مطابقت داشته باشد. علاوه بر قلعه تیر، پنج قلعه و برج دیدبانی دیگر در حاشیه مسیرهای ارتباطی، مبادی ورودی شهر و در مناطقی که حصار طبیعی دشت، آسیب‌پذیر بوده، شناسایی شده است:

قلعه یا برج دیده‌بانی حسین آباد: این قلعه در حدود ۳۱ کیلومتری شمال شرقی محوطه سرمشهد و در دامنه جنوبی کوه داربلوط بر روی یک پشته طبیعی ساخته شده است. این قلعه در محلی که عوارض طبیعی به کمترین ارتفاع خود می‌رسد و از نظر دفاعی، منطقه‌ای آسیب‌پذیر محسوب می‌شود، ساخته شده است. این قلعه یا برج دیده‌بانی از سمت شرق تا رودخانه دالکی در حدود ۱ کیلومتر فاصله دارد.

۸ قلعه رم روان به نزدیک غندجان و آن حدودست قلعه ای محکم، هواء آن گرم سیرست و آب آن از مصنع هال (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۷۵) به قلعه دم زوان-حدود غندجان جای محکم است و هوایش گرم سیرست و آبش از مصانع (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۶۰)

قلعه برگ شیرین: بقایای این قلعه در نزدیکی راه‌های ارتباطی جره به سرمشهد و در کوه‌های داربلوط و بر بالای کوه مشرف به چشمه‌های برگ شیرین قرار دارد. این قلعه در مکانی ساخته شده که بتواند رفت و آمد به داخل دشت سرمشهد از مسیر جره به سرمشهد و تنگه برگ شیرین را نظارت کند.

قلعه پرخطیری (par khatiry): بقایای این قلعه در جنوب غربی روستای سرمشهد و بر بالای کوهی به همین نام روبروی نقش برجسته بهرام دوم و کتیبه کرتیر قرار گرفته است. قلعه تل نقاره‌خانه: در بخش جنوبی محوطه تاریخی سرمشهد تپه‌ای طبیعی قرار دارد که بر بلندای آن بخش انتهایی دیوارهای یک بنا از جنس سنگ و ملات گچ و ساروج مشاهده می‌شود. برای نخستین بار مصطفوی این بنا را معرفی می‌کند (مصطفوی، ۱۳۲۹: ۳۸). این تپه بعد از کوه قلعه تیر بلندترین عارضه طبیعی در دشت سرمشهد است. ارتفاع این تپه در حدود ۱۵ متر است و با توجه به بقایای معماری در دامنه این تپه، به نظر می‌رسد که اطراف آن دارای حصار بوده است.

قلعه دختر (قیز قلعه): در محوطه تاریخی سرمشهد چند بنای مربع شکل دارای خندق وجود دارد که از سایر بناهای موجود در محوطه بزرگ‌تراند. این بناها با توجه به بقایای به جای مانده از آنها دارای چهار برج مدور در چهار گوشه بوده و اطراف آنها خندق حفر شده است. (تصویر ۱۴) بدلیل وجود خندق و بارو در اطراف این بناها، کاربری پیشنهاد شده برای آنها دفاعی-حفاظتی است. سالم‌ترین این بناها، قلعه دختر (قیز قلعه) نام دارد که در شمال غربی محوطه و به فاصله ۱۵۰ متری از جاده روستای سرمشهد به حسین آباد قرار گرفته است. قلعه دختر بنایی مربع شکل از سنگ است که خندقی در اطراف آن کنده شده و در چهار گوشه این بنا چهار برج مدور با روزنه‌هایی برای دیدبانی و پرتاب تیر تعبیه شده است. حفاری‌های غیر مجاز قسمت‌هایی از معماری و پلان این بنا را مشخص کرده است. سبک معماری و اجزای تشکیل دهنده این قلعه بیانگر کاربرد دفاعی آن است. (تصویر ۱۵)

۵-۳: نقش برجسته بهرام دوم و کتیبه بزرگ کرتیر

یکی از ویژگی‌های شهرهای ساسانی استان فارس قرار گرفتن کتیبه‌ها و نقوش برجسته، با پیام‌های مذهبی و سیاسی در نزدیکی این شهرها است. شهرهای بیشاپور، اردشیر خوره، استخر، داراب و محوطه قصر ابونصر، همگی دارای این ویژگی‌اند. نقش برجسته بهرام دوم و کتیبه بزرگ کرتیر

در ۵ کیلومتری شمال غرب محوطه تاریخی سرمشهد و بر دیواره کوه آقاجری (agha jary) قرار دارد. در این نقش، بهرام دوم از خانواده خود در برابر حمله شیر حفاظت می‌کند (تصویر ۳). بر بالای این نقش برجسته کتیبه کرتیر، موبد سرشناس دوره ساسانی قرار دارد، این کتیبه به خط پهلوی ساسانی نوشته شده و از لحاظ اندازه بزرگترین کتیبه این دوره به شمار می‌رود. در بالای آن حفره‌ای مستطیل شکل شبیه به استودان قرار دارد. کتیبه‌های کرتیر دارای بیشترین اهمیت برای مطالعه دین زرتشتی در دوره اولیه تاریخ ساسانی، در زمینه جدایی ناپذیر بودن سلطنت و دین هستند (Kutsal, 2018: 5).

راه‌های ارتباطی سرمشهد (غندجان)

برخی از جغرافی‌نویسان اسلامی در آثار خود محصولات و کالاهایی را معرفی کردند که در غندجان و دشت بارین تولید شده بود و به سایر شهرها فرستاده می‌شد. (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۴، ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۶۶، ابن بلخی ۱۳۷۴: ۴۵۶).^۹ علاوه بر محصولات تولید شده، اصطخری از آب چشمه ای می‌نویسد که جنبه درمانی داشت و به خراسان و چین صادر می‌شد. (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۳).^{۱۰} صادرات این کالاها از طریق جاده و مسیرهایی که سرمشهد یا غندجان را به سایر شهرها متصل می‌کرده، امکان‌پذیر بود. اصطخری و ابن حوقل در ذکر مسافت‌های شیراز به جنبه، تنها یک مسیر را معرفی کردند که طول آن در مجموع ۴۴ فرسنگ است و این مسیر از کازرون و دریس می‌گذرد و پس از پشت سر گذاشتن خشت، کمارج و تَوَج به جنبه (گناوه) می‌رسد. (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۴، ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۳).^{۱۱} ابن بلخی و حافظ ابرو مسیر دیگری از شیراز به اعمال سیف و نجیرم

۹ و از غندجان دشت و این باشد بساطها و برده‌های نیکو خیزد و سلطان را آنجا کارگاهست (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۴) وی در مورد محصولاتی که در دشت بارین ساخته می‌شود می‌نویسد: از دشت بارین واقع در غندجان گلیم و پرده و انواع مخده (مقاعد) و مانند آن نظیر ساخته‌های ارمینیه تهیه می‌شود و مقدار فراوانی از آنها را به سایر نقاط دنیا می‌برند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۶۶) در غندجان کرسی دشت بارین، گلیم و پرده و انواع مخده و طراز‌های قلاب دوزی شده با طغرای پادشاه برای مصرف سلطان درست می‌شد (ابن بلخی ۱۳۷۴: ۴۵۶)

۱۰ کی قصبه به دشت و این دهی هست آن را ماء نوح خوانند. آنجا چشمه آب هست کی درد چشم را و علتها را سود دارد. و از حدود چین، خراسان آیند و از آن آب ببرند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۳)

۱۱ ذکر راه شیراز تا جنبه: از شیراز تا خان شیر بر رود سکان شش فرسنگ، از خان تا دشت ارژن چهار فرسنگ، و از دشت ارژن تا تیره چهار فرسنگ، از تیره تا کازرون شش فرسنگ، و از کازرون تا دزیز چهار فرسنگ، و از دزیز تا سرعقبه چهار فرسنگ، و از سرعقبه چهار فرسنگ، و از سر گیوه تا توج-شهری است-چهار فرسنگ، و از توج تا جنبه دوازده فرسنگ. جمله چهل و چهار فرسنگ (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱۴) از شیراز به خان شیر که بر رود سکان است شش فرسخ و از آنجا تا خان دشت ارژن چهار فرسخ و از آنجا تا قریه تیره چهار فرسخ و از آنجا تا شهر کازرون شش فرسخ و از آنجا تا قریه دریز چهار فرسخ و از آنجا تا خان سر عقبه (راس‌العقبه) چهار فرسخ و از آنجا تا توج چهار فرسخ و از آنجا تا جنبه ۱۲ فرسخ. همه راه مجموعاً چهل و چهار فرسخ است. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۵۳)

را معرفی می‌کنند که هر دو مسیر از غندجان می‌گذرد و ۳۹ فرسنگ است و بعد از ماصرم که منزل دوم است مسیر به سمت جنوب ادامه می‌یابد و پس از پشت سر گذاشتن یک منزل که شش فرسنگ است به جره می‌رسد^{۱۲} (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۵، ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۸). (تصویر ۱۰) پس از پیمودن مسیر کوتاهی به مهمترین قسمت آن یعنی مرز بین دو کوره شاپور خوره و اردشیر خوره می‌رسد این مرز را رودخانه جره (جرشیق) یا دالکی ترسیم می‌کند. پلی سنگی که به آن پل شکسته گویند بر روی این رودخانه ساخته شده است، که تنها مسیر ارتباطی جره به دشت بارین و در ادامه به خلیج فارس است. این پل با سنگ‌های تراش نخورده و ملاط گچ ساخته شده است و به ظاهر متعلق به دوران اسلامی است اما سنگ‌های تشکیل دهنده پایه‌های پل از سنگهای منظم و تراش خورده است که با ملات ساروج به هم متصل می‌شوند. تاج این پل فرو ریخته و ارتفاع قسمت باقیمانده پل از کف رودخانه در حدود ۱۹ متر است. (تصویر ۱۱) نیکنمای دو مسیر را از سمت جره به سر مشهد (غندجان) معرفی می‌کند به نام‌های چاه شیرین - چاه انجیر و داربلوط که هر دو را در قالب (محور بالاده، جره - سرمشهد - فراشبند) قرار داده و ادامه آنها را در دشت سر مشهد به سمت فراشبند به نام محور سر مشهد - فراشبند توصیف می‌کند. هر دو جاده از روی پل شکسته می‌گذرد و بعد از رودخانه شور عبدالعلی از یکدیگر جدا شده و از دو مسیر مجزا وارد دشت بارین می‌شوند (نیکنمای - فاضل، ۱۳۹۴). با توجه به توصیفات ارائه شده توسط جغرافی نویسان اسلامی و بررسی‌های باستان شناسی انجام شده، سرمشهد و شهر غندجان یکی از منزلگاه‌های مسیرهای ذکر شده بوده و بناهایی برای اسکان مسافران و کاروان‌ها در این مسیر شناسایی شد که بزرگترین کاروانسرای این مسیر، در سرمشهد قرار دارد و در این روستا به کوشک بهرام معروف است. این بنا دو اشکوبه بوده و دارای حجره و اتاق‌هایی در اطراف و یک حیاط وسیع در مرکز است.

تقسیم بندی فضایی محوطه تاریخی سرمشهد با توجه به بقایای معماری

۱۲ از شیراز تا اعمال سیف سی و نه فرسنگ: منزل اول: ماصرم، هفت فرسنگ: منزل دوم: رودبال سنجان، شش فرسنگ: منزل سوم: جره سه فرسنگ: منزل چهارم: غندجان چهار فرسنگ: منزل پنجم: روددیوان، شش فرسنگ: منزل ششم: توج، شش فرسنگ: منزل هفتم: سیف هفت فرسنگ. و از شیراز تا نجیرم شصت و پنج فرسنگ: چهار منزل تا غندجان هم بدین راه کی یاد کرده آمد: بیست فرسنگ: منزل پنجم: پوشکان، هفت فرسنگ: منزل ششم: پوشکانات، پنج فرسنگ: منزل هفتم: دیه شاناناده فرسنگ: منزل هشتم: ماندستان هشت فرسنگ: منزل نهم: آخر ماندستان، هفت فرسنگ: منزل دهم: نجیرم، هشت فرسنگ. (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۵) منزل اول ماصرم هفت فرسنگ: منزل دوم رودبال سنجان شش فرسنگ: منزل سیم جره سه فرسنگ: منزل چهارم غندجان چهار فرسنگ: منزل پنجم ذوالریوان شش فرسنگ. منزل ششم برج شش فرسنگ: منزل هفتم نجیرم هشت فرسنگ (ابرو، ۱۳۷۵: ۱۵۸).

با توجه به دخل و تصرف و تسطیح قسمت‌هایی از این منطقه توسط کشاورزان، مدارک استفاده شده در این بخش صرفاً از طریق بررسی تصاویر هوایی و شواهد موجود بر روی زمین، مانند: بقایای معماری و قطعات سفال، انجام شده است. ساختار شهر سرمشهد با در نظر گرفتن پراکندگی استقرار موجود و فرسایش طبیعی و غیرطبیعی در کل محوطه، بر پایه دو قسمت شمالی و جنوبی شناسایی می‌شود. در توصیف آثار شاخص در این محوطه می‌توان به بنای قلعه دختر و آب‌انبارهای وابسته به آن در بخش شمالی و تل نقاره‌خانه و کوشک بهرام در بخش جنوبی اشاره کرد. بخش جنوبی این محوطه با وسعتی در حدود ۱۴۰۰ در ۱۶۰۰ متر، پیرامون تل نقاره‌خانه شکل گرفته و بدلیل عدم تمرکز و یکپارچگی، به چهار ناحیه در جهات جغرافیایی تقسیم می‌شود. خیابان‌ها، راه‌های دسترسی و بقایای ساختمان‌های موجود در محوطه، این دو قسمت شمالی و جنوبی را به چند محله تقسیم می‌کند که مهمترین این خیابان‌ها در قسمت جنوبی و شرق تل نقاره‌خانه شکل گرفته است. (تصویر ۱۲) با توجه به شواهد موجود، به احتمال فراوان یکی از دروازه‌های اصلی شهر، در ابتدای این مسیر و در نزدیکی کاروانسرای کوشک بهرام قرار داشته است، این خیابان به تل نقاره‌خانه، منتهی می‌شود. (تصویر ۱۳) بخش شمالی محوطه با ابعاد ۱ در ۲ کیلومتر، از سمت شرق به غرب امتداد دارد. بقایای معماری تقریباً در تمام سطح این محوطه به چشم می‌خورد و قسمت‌های شمالی آن بدلیل توسعه روستای قزل بگلو تسطیح شده است. (تصویر ۱۴) یکی دیگر از خیابان‌های مهم و قابل مشاهده در محوطه تاریخی سرمشهد در این بخش قرار گرفته است. این خیابان از فاصله ۲۰ متری شمال شرقی بنای قلعه دختر (قیز قلعه) آغاز شده و به سمت شرق امتداد می‌یابد. با توجه به شواهد موجود و قرار گرفتن بنای قلعه دختر (قیز قلعه) که یک بنای نظامی و دفاعی است، شاید بتوان گفت که یکی دیگر از دروازه‌های این محوطه در این بخش قرار گرفته است. (تصویر ۱۵) در ساخت بناهای این محوطه بدلیل کوهستانی بودن منطقه و همانند بیشتر شهرهای ساسانی در استان فارس از سنگ با ملاط گچ و در مواردی ساروج استفاده شده است.

سفال‌های بدست آمده از محوطه تاریخی سرمشهد

سفال یکی از فراوان‌ترین، ارزان‌ترین، شکننده‌ترین و متنوع‌ترین کالای مصنوعی بوده که انسان از دوران نوسنگی به بعد در اختیار داشته است. سفال به دلایل گوناگون، از جمله صادراتی بودن و کاربرد آن در حمل و نقل کالاهای تجاری یکی از بهترین نمونه‌های فرهنگی در شناخت اقوام و

جوامع به شمار می‌آید (مجید زاده، ۱۳۷۰: ۴). بررسی سفالهای بدست آمده از محوطه تاریخی سرمشهد، در سال ۱۳۸۵ انجام گرفته است.^{۱۳} در این بررسی محوطه تاریخی سرمشهد را به شبکه های ۵۰*۵۰ متر تقسیم شد و تعداد ۴۳ مربع، مورد نمونه برداری قرار گرفت و از مجموع ۵۰۹۸ قطعه سفال شاخص بدست آمده در این بررسی تعداد ۲۰۲۴ قطعه ساسانی و ۲۹۱۰ قطعه سفال اسلامی از قرون اولیه تا اواخر قرن ششم ه.ق شناسایی شده است. (ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۲۱). مطالعه تطبیقی سفالهای ساسانی سرمشهد با سفالهای بدست آمده در قصر ابو نصر شیراز، حاجی آباد داراب، ملیان در دشت بیضا فارس، کوش در حاشیه جنوبی خلیج فارس و بیشاپور، نزدیکترین شهر ساسانی به این محوطه، نشان می‌دهد که برخی از سفالهای ساسانی بدست آمده در محوطه سرمشهد قابل مقایسه با سفالهای مطالعه شده در محوطه های ذکر شده است. (جدول ۳ و ۴)

۸- نتیجه گیری

در محوطه تاریخی سرمشهد، همانند سایر شهرهای ساسانی از عوارض طبیعی به عنوان یک عامل حفاظتی و دفاعی، در انتخاب مکان شهر و ساخت استحکامات دفاعی استفاده شده و با بهره‌گیری از روش‌های گوناگون آبرسانی مانند: قنات، آب انبار و کانال‌های آب رسانی از منابع آب زیرزمینی و آب‌های سطحی، نهایت استفاده به عمل آمده و شرایط لازم برای ساخت شهر در این منطقه کم آب مهیا شده است. وجود نقش برجسته بهرام دوم و بزرگترین کتیبه کرتیر با پیام مذهبی در نزدیکی محوطه سرمشهد بیانگر اهمیت این محوطه تاریخی از دیدگاه سیاسی و مذهبی در دوره ساسانی است. آثار معماری و بناهای شناسایی شده در شهر سرمشهد نیز با سایر شهرها و محوطه‌های ساسانی استان فارس شباهت دارد و با توجه به وضعیت اقلیمی و جغرافیایی استان فارس مصالح به کار رفته در ساخت آنها، غالباً سنگ تراش نخورده با ملات گچ و ساروج است. مطالعه و تحلیل آماری سفال‌های بدست آمده در بررسی روشمند باستان‌شناسی در محوطه تاریخی سرمشهد، سبب شناسایی سفال‌های دوره ساسانی در این محوطه شده که برخی از این سفال‌ها قابل مقایسه با سایر محوطه‌ها و شهرهای ساسانی استان فارس است. از قرار گرفتن این سفال‌ها در تمامی شبکه مربع-های بررسی شده می‌توان نتیجه گرفت که محوطه تاریخی سرمشهد در چهارچوب قابل شناسایی امروزی آن، در دوره ساسانی ساخته شده و پس از گذشت ۶ قرن تا زمان متروک شدن آن، گسترش

^{۱۳} در سال ۱۳۸۵ ابراهیمی ضمن ثبت این محوطه در فهرست آثار ملی کشور، بررسی روشمند محوطه تاریخی شهر باستانی سرمشهد را در قالب پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته باستان‌شناسی، تحت عنوان "بررسی روشمند باستان‌شناسی سفال‌های سطحی شهر سرمشهد" ارائه نموده است. در این پژوهش نویسنده به بررسی سفال و مواد فرهنگی به جا مانده بر سطح محوطه می‌پردازد.

قابل توجهی نداشته است. طبری نیز در نوشته‌های خود به وجود دشت بارین در دوره ساسانی اشاره می‌کند. با توجه به مطالعات انجام شده در متون اسلامی، تعداد ده جغرافی نویسنده اسلامی در فاصله زمانی قرن سوم تا قرن نهم هجری قمری از شهر غندیجان و دشت بارین در آثار خود نام می‌برند، و با توصیفاتی که از این محل در خصوص حدود شهر، منابع آب و فاصله غندیجان تا منزل‌گاه‌های اطراف آن ارائه شده است، با مکان فعلی محوطه تاریخی سرمشهد مطابقت دارد.

تصویر ۱: نقشه توپوگرافی ایران و موقعیت محوطه سرمشهد در شهرستان کازرون

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8b/iran_relief_location_light_map.jpg)

صویر ۳: نقش برجسته بهرام دوم و کتیه کرتیر در سرمشهد (نگارنده)

ت

تصویر ۲: تصویر ماهواره ای محوطه تاریخی سر مشهد (google earth)

تصویر ۴: بقایای کانال هدایت آب در تنگ قنات سرمشهد (نگارنده)

تصویر ۵: تصویر ماهواره ای محوطه سرمشهد و موقعیت قنات های این دشت (google earth)

تصویر ۶: تصویر ماهواره ای تل خندق سرمشهد (google earth)

تصویر ۷: بقایای یکی از آب انبارهای موجود در محوطه سرمشهد (نگارنده)

تصویر ۸: تصویر ماهواره ای رودخانه جره، چشمه های برگ شیرین (برکه شیرین) و رودخانه شور

عبدالعلی (google earth)

تصویر ۹: کوه تیر و قلعه تیر (نگارنده)

تصویر ۱۱: بقایای پل شکسته بر روی رودخانه جره (نگارنده)

تصویر ۱۰: موقعیت غندجان و مسیرهای ارتباطی استان فارس فرهنگی با توجه به منابع اسلامی (miri, 2012:131)

تصویر ۱۲: بخش جنوبی منطقه تاریخی سرمشهد (google earth)

تصویر ۱۳: خیابان منتهی به کاروانسرا در بخش جنوبی سرمشهد (google earth)

تصویر ۱۴: بخش شمالی منطقه تاریخی سرمشهد (google earth)

تصویر ۱۵: قلعه دختر در بخش شمالی منطقه تاریخی سرمشهد (نگارنده)

عوامل موثر در شکل‌گیری محوطه تاریخی سرمشهد با توجه به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

پژوهش‌های انجام شده در منطقه سرمشهد					
	نام	سال	عنوان	توضیحات	منبع
۱	گای لسترنج	۱۹۰۵	جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی	معرفی غندجان و دشت بارین در آثار جغرافی نویسان اسلامی	(لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۸۱)
۲	ارنست هرتسفلد	۱۹۲۴-۱۹۰۵	Ernst Herzfeld Papers	شناسایی و معرفی کتیبه و نقش برجسته سرمشهد و شناسایی آثار تاریخی بین روستای قلات باغ تا سر مشهد	Upton, 2011: 19
۳	سید محمد تقی مصطفوی	۱۳۴۳	اقلیم فارس	شناسایی بقایای شهر سر مشهد و معرفی آن به نام غندجان	اقلیم فارس، ۱۳۷۵: ۱۱۸
۴	لئو ترومپلن	۱۹	قیور و آیین تدفین در دوره ساسانی	معرفی بنای تل خندق سرمشهد به عنوان برج خاموشان	ترومپلن، ۱۳۷۲: ۳۰
۵	والتر برونو هنینگ	۱۹۵۰	قالب‌گیری از کتیبه سر مشهد	نسخه برداری لاتکس و ترجمه کتیبه سرمشهد	مصطفوی، ۱۳۲۹: ۴۲-۳۵
۶	لویی وان‌دینبرگ	۱۹۶۰	بررسی مسیر فیروز آباد به سیراف	بررسی مسیر فیروزآباد به سیراف و کشف بنای گور دختر	Iranica, 2018: 3
۷	نونالد ویت کمب	۱۹۷۹	Trade and Tradition in Medieval Southern Iran	شناسایی و معرفی شهر غندکان در منطقه سر مشهد در مسیر تاریخی شهر شیراز به توج	Whitcomb, 1979: 64
۸	جهان بخش ثواقب	۱۳۸۵	جغرافیای تاریخی بیشاپور و کازرون	معرفی منطقه سر مشهد به عنوان شهر غندجان	ثواقب، ۱۳۸۵: ۱۹۲
۹	سعید ابراهیمی	۱۳۸۵	بررسی سیستماتیک باستان شناسی شهر سر مشهد	بررسی سیستماتیک باستان شناسی شهر سرمشهد و ثبت این محوطه در فهرست آثار ملی	ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۸۰
	پارسا قاسمی	۱۳۸۶	ردیابی راه بیشاپور به برازجان با اتکا به بررسی های باستان شناسی	بررسی راه های ارتباطی شهر بیشاپور به برازجان	قاسمی، ۱۳۸۶
۱	علیرضا ابوالاحرار	۱۳۸۷	بازنگری کاربری تل خندق سرمشهد	معرفی بنای تل خندق سر مشهد با کاربری مخزن آب	ابوالاحرار-ابراهیمی، ۱۳۸۷: ۸۰
	پارسا قاسمی	۱۳۸۹	معرفی سازه های موسوم به تل خندق در قلمرو فارس باستان	معرفی سازه تل خندق فارس با کاربری نظامی و دفاعی	قاسمی، ۱۳۸۹
۱			The Sassanid road between Bishapur and Borazjan in ancient Fars Province, Iran-	معرفی راه ارتباطی جره- غندجان - توج	Ghasemi, 2009
۱			Preliminary report on the identification of ghandegan dasht-e barin city center hn sarmashhad plain, north of the Persian gulf	معرفی منطقه سرمشهد به عنوان شهر غندجان در دشت بارین	Ghasemi, 2012
۱	نگین میری	۲۰۱۲	Sasanian pars , historical geography and administrative organization	معرفی دشت بارین و غندجان	Miri, 2012: 46
۱	کمال الدین نیکنامی	۱۳۹۴	شناسایی و معرفی مسیر باستانی بیشاپور-فیروزآباد(اردشیرخره)در دوره ی ساسانی و قرون اولیه اسلامی	شناسایی و معرفی مسیر های باستانی بیشاپور و اردشیر خره و شناسایی دو مسیر از سمت جره به سرمشهد	نیکنامی-فاضل، ۱۳۹۴

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ. سال نوزدهم. شماره هفتاد و چهار (۷۵) - زمستان ۱۴۰۳

جدول شماره ۱: پژوهشهای انجام شده در ارتباط با سر مشهد (دشت بارین و غندجان) (نگارنده)

غندجان در آثار جغرافی‌نویسان اسلامی					
ردیف	نام	سال	عنوان	توضیحات	منبع
۱	ابن خردادبه	۲۱۱-۳۰۰ ه ق	المسالک و الممالک	معرفی کوره شاپور و روستاهای آن و دشت بارین	ابن خردادبه، ۱۸۸۹م: ۴۵
۲	محمد بن جریر طبری	۲۲۴-۳۱۰ ه ق	تاریخ طبری	معرفی اردشیر خوره و روستای ابروان در دشت بارین	طبری، ۱۳۸۶، جلد ۱: ۵۱۰
۳	ابن فقیه همدانی	۲۵۵ ه ق - ۳۳۰ ه ق	البلدان	معرفی کوره شاپورو روستاهای آن (دشت بارین)	ابن الفقیه، ۱۴۱۶ق: ۴۱۰
۴	اصطخری	۳۴۰ ه ق	مسالک و الممالک	معرفی اردشیر خوره و دشت وارین و غندجان	اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۴-۱۳۳-۱۳۲-۱۱۳-۱۰۰-۹۹
۵	ابن حوقل	۳۶۷ ه ق	المسالک والممالک	معرفی اردشیر خوره و غندجان و دشت بارین و محصولات آن	ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۷
۶	شمس الدین مقدسی	۳۳۴ ه ق	احسن التقاسیم	معرفی اردشیر خوره و توصیف دشت بارین و غندجان	مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۶۷-۶۳۱-۶۴۳-۶۶۳
۷	ابن بلخی	۴۹۸ ه ق	فارس نامه	معرفی کوره شاپور و توصیف دشت بارین و غندجان	ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۴۵۶-۳۴۲-۳۴۳-۳۶۲-۳۷۵-۳۴۱
۸	یاقوت حموی	۵۷۴-۶۲۶ ه ق	معجم البلدان	معرفی کوره اردشیر خوره و توصیف غندجان دشت بارین و جنگی که در این دشت روی داده است	حموی، ۱۳۸۰: ۱۸۳-۱۸۴ ج: ۱ حموی، ۱۳۸۰: ۳۸۳ ج: ۲
۹	حمداله مستوفی	۶۸۰-۷۵۰ ه ق	نزهت القلوب	معرفی کوره شاپور ، دشت بارین و غندجان	مستوفی ۱۳۶۲: ۱۶۰-۱۵۴
۱۰	حافظ ابرو	۷۶۳-۸۳۴ ه ق	جغرافیای ابرو	معرفی کوره شاپور و دشت بارین و غندجان، محصولات و منابع آب	ابرو، ۱۳۷۵: ۱۴۱-۱۳۳

جدول شماره ۲: غندجان و دشت بارین در آثار جغرافی نویسان اسلامی (نگارنده)

عوامل موثر در شکل‌گیری محوطه تاریخی سرمشهد با توجه به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

سفال‌های ساسانی بدست آمده از محوطه سرمشهد				
ردیف	شماره مربع	موقعیت مربع	طرح و تصویر سفال	گاهنگاری نسبی
۱	SQ:V7	جنوب محوطه سرمشهد و جنوب تل نقاره خانه		Azarnoush,1994:fig 171 withcamp,1985:123
۲	SQ:L48	شمال محوطه سرمشهد		Azarnoush,1994:fig 180 kennet,2002:158
۳	SQ:V40	شمال محوطه سرمشهد		Azarnoush,1994:fig 188 kennet,2002:157 withcamp,1985:121
۴	SQ:F50	شمال محوطه سرمشهد		Azarnoush,1994:fig 171 withcamp,1985:fig 51
۵	SQ:E48	شمال محوطه سرمشهد		Azarnoush,1994:fig 174 kennet,2002:157 withcamp,1985:131
۶	SQ:Q31	جنوب محوطه سرمشهد و شمال تل نقاره خانه		withcamp,1985:129
۷	SQ:W20	جنوب محوطه سرمشهد و شرق تل نقاره خانه		Azarnoush,1994:fig 190 withcamp,1985:129
۸	SQ:O51	شمال محوطه سرمشهد		withcamp,1985:135
۹	SQ:Z50	شمال محوطه سرمشهد		withcamp,1985:123
۱۰	SQ:L43	شمال محوطه سرمشهد		Alden,1978:83
۱۱	SQ:L43	شمال محوطه سرمشهد		رجایی، ۱۳۸۵: ۲۲۷

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ. سال نوزدهم. شماره هفتاد و چهار (۷۵) - زمستان ۱۴۰۳

جدول شماره ۳: سفال های ساسانی بدست آمده از تعدادی از شبکه مربع های بررسی شده در محوطه

سر مشهد (نگارنده)

توصیف سفال های ساسانی بدست آمده از محوطه سر مشهد										
ردیف	شبکه مربع	شماره	نوع قطعه	میزان پخت	ماده چسباننده	نوع ساخت	رنگ خمیره	تزئینات		پوشش
								درون	بیرون	
۱	۷ ۷	۱	لبه	مناسب	کانی- گیاهی	چرخ ساز	نخودی			
۲	L48	۲	بدنه	مناسب	کانی- گیاهی	چرخ ساز	نخودی	نقش افزوده	نخودی	نخودی
۳	V40	۳	لبه	مناسب	کانی- گیاهی	چرخ ساز	خاکستری	نقش کنده		
۴	F50	۲	لبه	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی			
۵	E 48	۳	لبه	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی			
۶	Q ۳۱	۳	کف	مناسب	کانی- گیاهی	چرخ ساز	نخودی			
۷	W 20	۶	لبه	مناسب	کانی- گیاهی	چرخ ساز	نخودی			
۸	O 51	۳	لبه	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی	نقش کنده		
۹	Z50	۱	لبه	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی	نقش کنده		
۱۰	L43	۴	لبه	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی	نقش کنده		
۱۱	L43	۲	کف	مناسب	کانی	چرخ ساز	نخودی			

جدول شماره ۴: توصیف سفال های ساسانی بدست آمده از تعدادی از شبکه مربع های بررسی شده در

محوطه سر مشهد

۱. ابرو، حافظ جغرافیای حافظ ابرو. ۱۳۷۵. شهاب‌الدین عبدالله خوافی انتشارات میراث مکتوب در ۳ جلد تحقیق صادق سجادی تهران چاپ اول
۲. ابراهیمی، سعید بررسی روشمند سفال‌های سطحی شهر باستانی سرمشهد، ۱۳۸۵. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
۳. ابوالاحرار، علیرضا-ابراهیمی، سعید، بازنگری کاربری تل خندق سرمشهد، ۱۳۸۷ خلاصه مقالات دومین همایش بین‌المللی انجمن باستان‌شناسی جنوب آسیا sossa
۴. - ابن بلخی، فارس‌نامه ابن بلخی. ۱۳۷۴. بر اساس متن مصحح لسترنج و نیکلسون. تصحیح و تحشیه از دکتر منصور رستگار فسایی. بنیاد فارس‌شناسی. چاپ نخست. شیراز.
۵. ابن حوقل، ابوالقاسم محمد بن علی، صورالارض. ۱۳۶۶. ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
۶. ابن خرداد به، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، المسالك و الممالك. ۱۳۷۰. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران.
۷. اصطخری، ابواسحق ابراهیم، مسالك و ممالك. ۱۳۴۰. به اهتمام ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ اول.
۸. پازوکی طرودی، ناصر، استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی. ۱۳۷۶. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۹. پیگولوسکایا، نینا، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ۱۳۶۷. ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ اول.
۱۰. ترومپلمن، قبور و آیین تدفین در دوره ساسانی. ۱۳۷۲. باستان‌شناسی و تاریخ، ش. ۱۵، ص ۳۰
۱۱. جواهری، پرهام - محسن، چاره آب در تاریخ فارس. ۱۳۷۸. جلد یکم گروه مطالعات باستان‌شناسی استان فارس تهیه شده در (کمیتة ملی آبیاری و زه‌کشی ایران و ناشر: گنجینه ملی آب ایران وزارت نیرو) چاپ اول

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ. سال نوزدهم. شماره هفتاد و چهار (۷۵) - زمستان ۱۴۰۳

۱۲. حیدری، احمد. (۱۳۹۸). وجه تسمیه بیشاپور و مکان یابی دو اثر ساسانی در شهر بیشاپور بر پایه گزارش های منابع اسلامی. فصلنامه تاریخ (۵۴) ۱۴
۱۳. خسروزاده، علیرضا، شهرهای ساسانی. ۱۳۷۷. (پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی به راهنمایی علی اکبر سرفراز)، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، گروه باستان شناسی.
۱۴. رجایی، مهدی، بررسی روشمند سفالینه های سطحی شهر بیشاپور (یک چهارم جنوب شرقی). ۱۳۸۵. پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته یاستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز
۱۵. سید اصغر محمودآبادی، دکتر. (۱۳۸۵). پدیداری و پایداری امپراتوری ساسانیان. فصلنامه تاریخ. (۱) ۱
۱۶. قاسمی، پارسا، بررسی باستان شناسی بخش جره-بالاده کازرون. ۱۳۸۹. سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان فارس
۱۷. قاسمی، پارسا، معرفی سازه های موسوم به تل خندق در قلمرو فارس باستان. ۱۳۸۷. باستان شناسی ایران، شماره ۱
۱۸. قلی خانی، زهرا، سخا، جواد، شعبانی صمغ آبادی، رضا & فروزش، سینا. (۱۳۹۸). سیاست های مذهبی ساسانیان در قبال اقلیت های مذهبی و عوامل آن. فصلنامه تاریخ (۵۵) ۱۴
۱۹. کیانی، محمد یوسف، شهرهای ایران. ۱۳۶۶. جلد دوم، تهران: فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۰. گیرشمن، رومن. بیشاپور. ۱۳۷۹. جلد ۱، ترجمه اصغر کریمی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی (پژوهشکده).
۲۱. لباف خانکی، میثم، بررسی و نقد کتاب شهرهای ساسانی از منظر تاریخ و باستان شناسی ۱۳۹۶، پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هفدهم، شماره چهارم، مهر و آبان ۸۰-۶۷
۲۲. مصطفوی، محمدتقی، اقلیم پارس. ۱۳۴۳. انتشارات انجمن آثار ملی-آذرماه.
۲۳. مجیدزاده، یوسف، باستان شناسی و سفال، مجله باستان شناسی و تاریخ، ۱۳۷۰، سال پنجم، شماره دوم، شماره پیاپی ۱۰، صص ۷-۱۴.

۲۴. مصطفوی، محمد تقی، مجموعه مقالات باستان‌شناسی. ۱۳۴۳. به کوشش مهدی صدری، جلد اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول.
۲۵. مصطفوی، محمد تقی، قالب‌گیری از کتیبه سرمشهد. ۱۳۲۹. آموزش و پرورش، دوره بیست و چهارم، تیر شماره ۱۰، ص ۴۲-۳۵
۲۶. مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، أحسن التقاسیم فی معرفۃ الاقالیم. ۱۳۶۱. ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
۲۷. مشکور، محمد جواد، کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۶۹، تهران، دنیای کتاب.
۲۸. مستوفی، حمد الله. ۱۳۶۲. نزه القلوب. به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: طهوری.
۲۹. موسوی حاجی، سید رسول پژوهشی در نقش برجسته‌های ساسانی. ۱۳۷۴. پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس دانشکده علوم انسانی.
۳۰. نوروز زاده چگینی، ناصر، صالحی کاخکی، احمد، و دیگران، از کاخ تا شهر، (بررسی و شناسایی شیوه‌های انتقال آب اردشیر خوره (گور) در دوران ساسانی و اسلامی)، ۱۳۹۳، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، تهران، شماره ۷، سال چهارم، صفحه ۱۵۳-۱۷۲
۳۱. نیکنامی، کمال الدین- فاضل، لیلا شناسایی و معرفی مسیر باستانی بیشاپور- فیروز آباد (اردشیر خره) در دوره ساسانی و قرون اولیه ساسانی. ۱۳۹۵. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران شماره ۱۱ دوره ششم پاییز و زمستان.
۳۲. ویسهوفر، یوزف، ایران باستان (از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد)، ۱۳۷۷، مترجم: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس
۳۳. هرتسفلد، ارنست، تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی. ۱۳۵۴. ترجمه علی اصغر حکمت، چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی.

۳۴. Alden. John R. EXCAVATIONS AT TAL-I MALYAN .Part 1. A Sasanian Kiln: Iran, Vol. 16 (1978), pp. 79-94 Published by: British Institute of Persian Studies

۳۵. Azarnoush ,M. 1994. Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran, (Centro Scavidi Torino, per il Medio Oriente e l'Asia [University of Turin] fiirinze; casa editoric le Lettere)

۳۶. Kutsal , Sait Can, Religiöse Politik im spätantiken Iran unter Betrachtung dreier Fallbeispiele: Der Priester Kartir, Das Schicksal der ostsyrischen Christen und der Mazdakismus GRIN Verlag, 2018
۳۷. Ghasemi parsa ,The Sassanid road between Bishapur and Borazjan in ancient Fars Province, Iran- Antiquity, 2009
۳۸. Ghasemi parsa ,Preliminary report on the identification of ghandegan dasht-e barin city center hn sarmashhad plain,north of the Persian gulf Iranian archaeology,vol3, 2012
۳۹. Kennet, Derek Sasanian Pottery in Southern Iran and Eastern Arabia Source: Iran, Vol. 40 (2002), pp. 153-162 Published by: British Institute of Persian Studies
۴۰. Miri ,n ,Sasanian pars Historical Geography and Administrative Organization sasanika volume 4 2012 page46
۴۱. Neely James A, Sassanian and Early Islamic Water-Control and Irrigation Systems on the Deh Luran Plain, Iran: IRRIGATION'S IMPACT ON SOCIETY, (1974), pp. 21-42, Published by: THE UNIVERSITY OF ARIZONA PRESS
۴۲. Spooner brian ,The Iranian Plateau, IRRIGATION'S IMPACT ON SOCIETY, (1974), pp. 43-58, Published by: THE UNIVERSITY OF ARIZONA PRESS
۴۳. Upton Joseph M and Colleen Hennessey. Ernst Herzfeld Papers ,2011 Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery Archives
۴۴. Whitcomb, D.S., 1985. Before the Roses and the Nightingales, Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz. New York.
۴۵. Whitcomb, Donald. S, 1979, Trade and Tradition in Medieval Southern Iran, Ph.D.dissertation, University of Chicago.
۴۶. -Whitcomb,Donald ;1976.the city of istakhr and the marvedasht plain.(Ikten desVII. Internationalenkongresses furiranischekunst und in ,archaologische mittilungen aus iran.berlin archaologiemunchen, ۱۹۷۶ ,pp ۳۶۳-۳۷۰ ,
۴۷. Witcomb, Donald. "Qasri – Abunasr, old Shiraz", in: Arabia Orientale, Mesopotamia et Iran Meridional de lage du fer andebat dela period Islamique. Ed, Recherche sules civilization, Paris, (1984), pp. 331-337.